

Значення ідей О.Ф. Лазурського для становлення інтегративно-особистісного підходу у психології

У світлі концепції енд- і екзопсихіки, за О.Ф. Лазурським, аналізується низка трактувань поняття особистості. Показано, що опора на зазначену концепцію допомагає долати однобічність трактувань і забезпечує їх системну орієнтацію.

Ключові слова: енд- і екзопсихіка, аналізувати, особистість, індивід, соціальна взаємодія.

В свете концепции эндо- и экзопсихики, по А.Ф. Лазурскому, анализируется ряд трактовок понятия личности. Показано, что опора на упомянутую концепцию помогает преодолевать односторонность трактовок и обеспечивает их системную ориентацию.

Ключевые слова: эндо- и экзопсихика, анализировать, личность, индивид, социальное взаимодействие.

Поняття особистості (пов'язуване, за однієї з найширших інтерпретацій, із людським індивідом як свідомим учасником соціального буття) є одним з найважливіших у психології, навіть у людинознавстві взагалі і не лише у наукових студіях, а й у практичних застосуваннях. Стрімкі цивілізаційні зрушення, які докорінно змінюють життя людей і ставлять перед ними нові вимоги, підвищення, як кажуть, ролі “людського фактора” в суспільних процесах стали підставою для численних ініціатив щодо запровадження особистісного підходу в різних галузях освіти й соціального управління. Проте сутнісний зміст поняття особистості, а відповідно, й особистісного підходу розуміють по-різному.

За одним із найпоширеніших варіантів, характерним для прихильників природничонаукової традиції у психології, вказаний зміст знаходить вияв насамперед у сукупності притаманних індивідові сталих, великою мірою природжених, рис; тож головний сенс особистісного підходу вбачають у їх ретельному визначенні в кожного індивіда за допомогою апробованих методик і наступному якнайповнішому врахуван-

ні у навчально-виховному процесі, професійній орієнтації, менеджменті персоналу тощо.

Другий варіант, різновиди якого сформувались як у рамках західних рольових та інтеракціоністських концепцій, так і в радянській філософії та психології, вбачає в особистості якість індивіда, що формується у суспільно детермінованих процесах соціальної взаємодії, спілкування, діяльності. Трактований з цих позицій особистісний підхід (як і його модифікація – “особистісно-рольовий підхід” [5]) наполягає передусім на такій побудові цих процесів, за якої вказана якість якнайбільше відповідатиме певній апробованій у соціумі системі цінностей.

Нарешті, третій варіант, базований на солідній філософській традиції (від класичної німецької філософії до екзистенціалізму ХХ ст.), наголошує як на визначальному атрибуті особистості на її суверенності, сторонами якої є її внутрішня свобода, відповідальність, притаманні їй здатності до здійснення вчинків, до творчості, до побудови й реалізації сенсу свого життя. Тож у всебічній підтримці становлення цих якостей полягає, за даного варіанту, головний зміст особистісного підходу.

Жоден із вказаних варіантів не можна вважати помилковим, але так само жоден з них сам по собі не може претендувати на достатньо повне відображення сутності особистості та пріоритетів особистісного підходу. Натомість є потрібним системне узгодження придатних для цього складників зазначених варіантів. Тут варто згадати характеристику особистості як “складної цілісної системи систем” [10, с. 113], дану Г.С. Костюком.

Тож, відаючи належне згаданим варіантам особистісного підходу, слід визнати, що набагато перспективнішим за будь-який з однобічних варіантів була б його синтетична (інтегративна) версія, або, інакше кажучи, *інтегративно-особистісний* підхід, який би згадану однобічність долав [1; 9; 16]. Адже, як констатує С.Д. Максименко, “неможливість вирішити загадку цілісності і унікальності особистості зумовлена<...> тим, що існує потяг акцентувати одне з начал за рахунок іншого” [15, с. 133].

Водночас розбудову інтегративно-особистісного підходу у психології не треба розпочинати, так би мовити, з чистого аркуша; натомість можна опертися на плідні традиції. Одним із головних джерел тут здатна бути концепція особистості, побудована видатним вітчизняним психологом Олександром Федоровичем Лазурським (1874-1917).

Як відзначив у завершальних рядках своєї книги “Історія психології” М.Г. Ярошевський, “чим довший період ми беремо, тим виразніше виступає найбільш фундаментальне і життєздатне у неповторному потоці подій. За їхнім мінливим покриттям починають висвічуватись чинні протягом століть механізми наукового прогресу” [23, с. 555]. Тож О.Ф. Лазурський належить, на нашу думку, до когорти психологів, чий фундаментальний і життєздатний внесок у наукове пізнання особистості розкривається із плином часу дедалі ясніше.

На таку оцінку налаштовує зіставлення трактування особистості Лазурським із поглядами на неї, характерними для різних психологічних течій ХХ століття. Щиро шануючи їхні досягнення у даній царині, важко водночас втриматись від враження, що їх представникам раз у раз бракувало того ступеня наукової об’єктивності, цілісності, системності у пізнанні людини, який – раніше за них – був притаманний О.Ф. Лазурському. У спробі пояснити цей феномен видається доречним навести думки Д.О. Леонт’єва: “Природничі науки багато століть тому минули той етап, коли різні мислителі не могли домовитись не лише щодо спільних поглядів на закони світобудови, ба навіть щодо спільної мови, якою можна про цю світобудову міркувати. Суперечні теорії цілком виключали одна одну, виступаючи не так у пізнавальній, як в ідеологічній ролі міфів, віра у які слугує критерієм розрізнення «своїх» і «чужих». Саме це ми спостерігаємо сьогодні у психології особистості” [13, с. 6]. Далі Д.О. Леонт’єв пише, що упродовж останніх двох-трьох десятиріч дана дисципліна прямує в напрямку “перетворення з міфології у науку”, проте завершення цього процесу – “справа не найближчого майбутнього” [там само]. З огляду на сказане є вельми актуальним звернення до наукової спадщини тих теоретиків особистості, на чиему доробку ідеологічні впливи позначились якнайменше. Одним із них був О.Ф. Лазурський.

Центральне місце у загальнопсихологічних уявленнях Лазурського й побудованій ним концепції особистості посідають, як відомо, поняття про *ендопсихіку* й *екзопсихіку*; тож цікаво зіставити розкриття Лазурським змісту й співвідношення цих понять із низкою пізніших концепцій, які набули у ХХ столітті широкого визнання.

Передусім нагадаймо зміст згаданих понять. Ендопсихіка, вказував Лазурський, виражає “внутрішню взаємозалежність

психічних елементів і функцій, ніби внутрішній механізм людської особистості” [12, с. 49]. Цей бік психіки “звичайно позначається термінами «темперамент», «характер» і «розумова обдарованість»” [там само] і пов’язаний “більш чи менш тісно з індивідуальними особливостями центральної нервової системи даного індивіда” [12, с. 51]. Щож до екзопсихіки, то її зміст “визначається відношенням особистості до зовнішніх об’єктів, до середовища, причому поняття «середовища» або «об’єктів» береться у найширшому сенсі, в якому воно охоплює усю сферу того, що протистоїть особистості й до чого особистість може так чи інакше ставитися; сюди входять і природа, і матеріальні речі, і інші люди, і соціальні групи, і духовні блага – наука, мистецтво, – і навіть душевне життя самої людини, оскільки останнє також може бути об’єктом певного ставлення з боку особистості» [12, с. 50].

Лазурський не лише констатував наявність ендо- і екзопсихіки, а й детально досліджував їхній взаємозв’язок і взаємодію. У невідповідності між ендо- і екзопсихічними складниками особистості (зокрема, “між основними задатками й здібностями даної людини, з одного боку, й засвоєними нею професійними навичками, поглядами й способами діяльності – з іншого” [12, с. 61]; взагалі – між “нервово-психічною організацією” людей, про яких ідеться, і відбитком на їхньому житті й діяльності “обставин, що діють іззовні” [12, с. 116]) Лазурський вбачав суттєвий чинник гальмування, а то й збучування особистісного розвитку. Додамо, що ймовірними наслідками окресленої невідповідності стають і психосоматичні розлади, як це показано в новітніх працях українських психологів [19].

Методологічно вельми значущою (та, на жаль, часто нехтуваною) є теза Лазурського, за якою “питання про поділ особистості на ендо- і екзопсихіку не слід плутати з питанням про різне походження окремих елементів особистості” [12, с. 51]. Відзначаючи переважну роль біологічних чинників у становленні ендопсихіки і таку саму роль соціальних чинників щодо екзопсихіки, вчений, однак, не абсолютизував цього співвідношення, застерігаючи, що “було б... зовсім неправильно думати, ніби всі цілком ендо-риси є природженими..., тоді як екзо-прояви цілком зводяться до відбитку, що його накладають на людину виховання і зовнішнє середовище” [там само]. Лазурський звертав увагу, зокрема, на часті випадки, коли “виховання і зовнішні умови могутнім чином сприяють

посиленню й дальшому розвитку такої ендориси, яка без них би заглухла й залишилася зовсім нерозвинутою” [12, с. 52]. Вчений застерігав також проти думки, ніби “екзопсихічний бік особистості – це щось зовнішнє, поверхове, минуле, яке має значення лише для даного моменту... Навпаки, деякі характерні екзо-прояви (наприклад, звичка або незвичка до праці...), коли вже вироблені й засвоєні людиною, відрізняються згодом нерідко такою самою міцністю, як і її ендопсихіка, залишаючись іноді незмінними до кінця життя, попри неодноразову зміну зовнішніх умов і навколишньої обстановки” [12, с. 52]. До речі, наведені цитати засвідчують упередженість наявних в історико-психологічних працях радянської доби тверджень щодо “біологізаторських тенденцій у вченні Лазурського про особистість” [4, с. 275].

Розуміння особистості О.Ф. Лазурським є повнішим і глибшим порівняно з багатьма пізніше розвинутими концепціями. За висновком Д.В. Ольшанського, “думка про те, що особистість є результат набування людиною правил життя й поведінки в суспільстві<...>, найпослідовніше була виражена в необігевіоризмі, який трактував особистість як просту сукупність соціально прийнятних відповідей на сукупність соціальних стимулів. Припускалося, що особистість може бути пов’язана з деякими проміжними змінними несоціологічного характеру, проте вони не визнавалися предметом суто наукового аналізу” [18]. Маємо констатувати, що прихильники таких позицій вбачають в особистості самий лише екзопсихічний, за Лазурським, бік; до того ж, і його тлумачать надто спрощено. Позиція, яка виправдовує таку спрощеність у застосуванні хоча б до соціологічного аналізу (на відміну від психологічного), навряд чи є слушною. Видається бажаним, аби категорія особистості об’єднувала, а не роз’єднувала різні галузі людинознавства; кожна з них, зосереджуючись на певних аспектах вивчення “феномену людини”, має враховувати здобутки суміжних дисциплін. Вдумливі соціологи поділяють такий підхід. Як зазначав В.О. Ядов, “для психолога особистість є неповторна індивідуальність, а соціолог розглядає її як соціальний тип: проекцію соціальної системи або, якщо хочете, культури, тобто як соціалізоване щось. Ентоні Гідденс назвав такий підхід представленням індивіда у ролі «соціального бовдура»” (цит. за [2, с. 119]).

Наголошування (у світлі ідей Лазурського – однобічне) на екзопсихічній боці особистості було зазвичай характерне для концепцій марксистської орієнтації. Щоправда, компетентні автори при цьому звертали увагу на активність людини, яка залучається до суспільних відносин і взаємодіє із соціальним оточенням. Так, К.В. Шорохова, посилаючись на К. Маркса, відзначала, що “особистість є і об’єктом, і суб’єктом соціального розвитку” [22, с. 8].

Окреслений підхід до трактування феномену й поняття особистості залишається впливовим на пострадянському просторі. Водному з найавторитетніших психологічних словників дано таку дефініцію: “*Особистість* – 1) людина як суб’єкт соціальних відносин і свідомої діяльності; 2) визначається залученістю до соціальних зв’язків системна якість людини, котра формується у спільній діяльності та спілкуванні” [11, с. 187]. Коментуючи цю дефініцію з позицій концепції О.Ф. Лазурського, маємо: а) констатувати, що наведена дефініція обмежується розглядом екзопсихічного боку особистості; б) висловити сумнів з приводу того, чи дійсно лише залученістю до соціальних зв’язків (попри їх незаперечну значущість і, можна погодитись, системотвірну роль) визначається зміст обговорюваної системної якості людини.

Отже, бачимо, що численні психологи (і представники суміжних із психологією галузей людинознавства), вживаючи термін “особистість”, мають на увазі зміст, близький до того, який О.Ф. Лазурський пов’язував із екзопсихічною стороною психіки. За такого підходу увага до ендопсихічного боку особистості та до взаємозв’язку вказаних сторін неминуче виявляється послабленою.

Водночас поширеним є й інший однобічний підхід до трактування особистості, протилежний щойно окресленому в тому сенсі, що в останній фіксують лише ендопсихічні, за Лазурським, складники. Зокрема, за Г. Олпортом, особистість – це “динамічна організація психофізичних систем всередині індивіда, яка визначає характерні для нього поведінку й мислення” (цит. за [20, с. 819]). Подібність до наведеного вище визначення ендопсихіки Лазурським кидається у вічі.

Критикуючи авторів, які наполягають на тому, що особистість “існує *лише* у своїй соціальній взаємодії з іншими людьми” [17, с. 458] (тобто, за Лазурським, зводять особистість до її екзопсихічних складових), Олпорт писав: “Об’єктом

нашого вивчення є також нейропсихічна система «під шкірою». Це і є власне система особистості. Ми можемо дотримуватись цього положення, не заперечуючи принаймні, що важливою рисою цієї системи є її неперервна взаємодія з більшими системами й залежність від них...» [там само]. Схарактеризовану в такий спосіб «систему особистості» Олпорт вважав «специфічним предметом психології», тоді як «соціальні й культурні системи, всередині яких перебуває індивід», – «специфічними предметами соціології й антропології» [17, с. 459].

Проте, так само, як дослідження особистості у соціологічному аспекті не може бути повноцінним у разі ігнорування психологічного аспекту (про що йшлося вище), так і, навпаки, її дослідження у психологічному аспекті потребує певного врахування аспекту соціологічного. Не випадково позиція Олпорта зазнала критики за недостатнє зважання на «взаємозв'язок поведінки і ситуації, у якій вона здійснюється» [21, с. 442]. Слід віддати належне Олпорту: на відміну від багатьох, він поставився до цієї критики конструктивно, визнавши припущені ним «недогляди» і вказавши на необхідність розбудови «адекватної теорії, яка точніше пов'яже внутрішні й зовнішні системи» (див. там само). Утім, дозволимо собі висловити дещо зухвале припущення: може, західні психологи, включно з найвидатнішими, припускали б менше «недоглядів», якби були знайомі з творами Лазурського?

Разом із тим, щодо низки плідних концепцій, висунутих у ХХ столітті в галузі психології особистості, можна твердити: незалежно від того, чи були обізнані їхні автори із працями Лазурського, – об'єктивно згадані концепції містили розвиток його ідей. Мабуть, найочевиднішим є цей висновок щодо доробку видатного німецького психолога Філіпа Лерша (1898 – 1972). Створена ним концепція «побудови особи» (Aufbau der Person) «розглядає душевне життя у подвійному розумінні цілісності: з одного боку, в його перебігу *у світі* – в «горизонтальному» комунікативному переплетенні особи з її світом; з іншого – як «вертикальну» єдність, що існує *всередині особи* і має власну шарову будову» [14, с. 94]. При очевидній відповідності «горизонтального» аспекту особи, за Лершем, екзопсихіці, за Лазурським, а «вертикального» аспекту – ендопсихіці, досягнутий Лершем прогрес передусім варто вбачати, по-перше, у наголошуванні на статусі виокремлюваних складників психіки

саме як аспекти цілісного процесу (адже “буття людини здійснюється лише в зустрічах зі світом” [там само]) і, по-друге, в оригінальному розкритті згаданої “шарової будови” (не відтворюємо тут викладений у [14] зміст цього розкриття).

На ретельний аналіз заслуговує співвідношення ідей О.Ф. Лазурського і Л.С. Виготського. Не вдаючись тут до такого аналізу, відзначимо те, що видається найголовнішим:

а) високу оцінку Виготським “загалом цілком здорового наукового ґрунту”, на якому стояв Лазурський у своїй педагогічній і теоретичній праці [6, с. 64];

б) фактичну спрямованість експериментальних досліджень Виготського і створених ним теоретичних моделей (зокрема, щодо “натуральних” і “культурних” психічних функцій) на конкретне розкриття механізмів взаємозв’язку екзо- і ендопсихіки – і у плані функціонування, і у плані розвитку цих механізмів. До того ж, Виготський, при всій його увазі до соціокультурних детермінант психічного розвитку, вказував і на те, що сама “культура людства творилася за умови певної усталеності та постійності біологічного людського типу” [8, с. 22].

Л.С. Виготський та його послідовники наголошували на тому, що згаданий взаємозв’язок – у повній відповідності з вищенаведеними застереженнями О.Ф. Лазурського – не зводиться до взаємодії біологічних передумов і соціальних впливів. Як зазначала Л.І. Божович, “чинники біологічного й соціального порядку не визначають розвиток прямо; вони включаються у сам процес розвитку, стаючи внутрішніми компонентами психологічних новоутворень, що виникають при цьому... Новоутворення, які виникли, самі починають виступати внутрішніми чинниками розвитку” [3, с. 131]. Дедалі вагомішу роль відіграє при цьому власна активність особи. “Сутність культурного розвитку, – підкреслював Виготський, – полягає в тому, що людина оволодіває процесами власної поведінки...” [7, с. 316].

Завершуючи статтю, відзначимо, що ми розглянули – у співвіднесенні з пізнішими концепціями особистості – лише одну (хоча й вельми важливу) складову теоретичного доробку Лазурського, а саме концепцію ендо- і екзопсихіки. У розбудові інтегративно-особистісного підходу у психології здатні відіграти корисну роль й інші компоненти цього доробку (передусім, відома концепція трьох психічних рівнів). Ми сподіваємося висвітлити таку роль у наступних публікаціях.

Список використаних джерел

1. Балл Г.О. Интегративно-особистісний підхід у психології: опрацювання концептуальних засад // Наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. – К.: ВД «ТРОЯ», 2008. – Вип. 36. – С. 51 – 66.
2. Богоявленская Д.Б. V Всероссийская конференция «Психология и ее приложения» // Психол. журнал. – 2002. – № 5. – С. 119-123.
3. Божович Л.И. Этапы формирования личности в онтогенезе (II) // Психология личности: Хрестоматия / Ред.-сост. Д.Я. Райгородский. – Самара: БАХРАХ, 1999. – Т. 2. – С. 114-128.
4. Будилова Е.А. Проблема личности в русской психологии второй половины XIX – начала XX в. // Теоретические проблемы психологии личности / Отв. ред. Е.В. Шорохова. – М.: Наука, 1974. – С. 250-277.
5. Войтко В.И. Личностно-ролевой подход к построению учебно-воспитательного процесса // Вопр. психологии. – 1981. – № 3. – С. 69-78.
6. Выготский Л.С. Собр. соч.: В 6 т. – М.: Педагогика, 1982. – Т. 1. – 488 с.
7. Выготский Л.С. Собр. соч.: В 6 т. – М.: Педагогика, 1983. – Т. 3. – 368 с.
8. Выготский Л.С. Собр. соч.: В 6 т. – М.: Педагогика, 1983. – Т. 5. – 369 с.
9. Завгородня О.В. Спроба інтегративного підходу до розуміння особистості // Гуманістичні універсалії освітнього простору: можливості самореалізації особистості: Матеріали Всеукраїнської конференції (м. Київ, 28 – 29 вересня 2007 р.) / За ред. Г.О. Балла і Н.А. Бастун. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – С. 86 – 93.
10. Костюк Г.С. Избр. психологические труды. – М.: Педагогика, 1988. – 304 с.
11. Краткий психологический словарь / Ред.-сост. Л.А. Карпенко; под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского: Изд. 2-е, расш., испр. и доп. – Ростов-н/Д: Феникс, 1998. – 512 с.
12. Лазурский А.Ф. Классификация личностей: Изд. 3-е, перераб. / Под ред. М.Я. Басова и В.Н. Мясищева. – Л.: Госиздат, 1924. – 290 с.

13. Леонтьев Д.А. Личность: от мифологии к науке // Мадди С.Р. Теории личности: сравнительный анализ. – СПб.: Речь, 2002. – С. 5 – 8.
14. Лерш Ф. Розуміння особи у психології // Гуманістична психологія: Антологія в 3 т. / За ред. Р. Трача, Г. Балла. – Т. 1. – К.: Пульсари, 2001. – С. 93 – 109.
15. Максименко С.Д. Загальне поняття про особистість та її структуру // Особистість в психологічних дослідженнях: Тексти. – Ніжин, 2005. – С. 131 – 144.
16. Медінцев В. Категорія “культура” у розбудові діалогічного інтегративного підходу до вивчення особистості // Соціальна психологія. – 2008. – № 5. – С. 23-38.
17. Олпорт Г. Становление личности: Избранные труды. – М.: Смысл, 2002. – 462 с.
18. Ольшанский Д.В. Личности социологические концепции // Современная западная социология: Словарь. – М.: Политиздат, 1990. – С. 162.
19. Рибалка В.В. Особистісно центроване консультування клієнтів із патогенною психодинамічною неконгруентністю: Метод. посібник. – К.: Ін-тут психології ім. Г.С. Кюстюка АПН України, ІПППО АПН України, 2005. – 74 с.
20. Фрейджер Р., Фейдимен Дж. Личность: теории, эксперименты, упражнения. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. – 864 с.
21. Холл К.С., Линдсей Г. Теории личности. – М.: «КСП+», 1997. – 720 с.
22. Шорохова Е.В. Психологический аспект проблемы личности // Теоретические проблемы психологии личности / Отв. ред. Е.В. Шорохова. – М.: Наука, 1974. – С. 3 – 33.
23. Ярошевский М.Г. История психологии: 3-е перераб. изд. – М.: Мысль, 1985. – 576 с.

In the light of Alexander Lazursky's conception of endo-psyche and exo-psyche, a series of interpretations of the notion of personality is analyzed. It is shown that the relying on that conception helps to overcome one-sidedness of interpretations and to provide their systemic orientation.

Key words: endo-psyche and exo-psyche, analyze, personality, individual, social co-operation.

Отримано: 23.05.2009